

"לחשוב בגרמנית": צמתים לשוניים בכתיבתו של פרימו לוי

מוריי באומגרטרן
המחלקה לספרות, אוניברסיטת קליפורניה, סנטה קרוז

החשיבה בשפות רבות והמעברים משפה לשפה - מספר לנו פרימו לוי בתחילת הטבלה המחזורית - היו בעיניו פרקטיקה יהודית, אישית וקהילתית. הוא עצמו נדרש לריבוי שפות במשא ומתן התרבותי, הכלכלי והאישי. ריבוי השפות, שהיה חלק מהותי מחווייתו במחנה הריכוז ומעבודתו כמנהל מפעל צבעים, גלש לכתיבתו. צאיה אלכסנדר מזכירה לנו שזה היה גם "נושא שהוא חקר ושבנו הרבה להרהר" כפועל יוצא "מעניינו הרחב והנמרץ בשפה ובמערכות לשוניות", ובכלל זה ב"מורכבויות של תרגום התנ"ך ושל פרשנותו"¹. ההתעניינות והעיסוק בפרשנות רב-לשונית ובמשא ומתן על זהויות ניכרים בכתיבתו של לוי כולה; הם משווים ליצירתו המוקדמת - זהו אדם? וההפוגה - את צורתה וממלאים תפקיד מרכזי בספרו הטבלה המחזורית, שבו הם מעוגנים בהיסטוריה המשפחתית, המגוללת בפרק הראשון. יתר על כן, מוטיב מפתח אחד המוכנס להקשר זה באמצעות התעניינותו של לוי בסוגיית הרב-לשוניות כובש את קדמת התמונה מבעד למשפט החוזר ונשנה: "בזמנים ההם חשבתי בגרמנית"². יכולת זו לא רק סייעה לו לשרוד במחנה אלא גם ניכרה בחווייתו המאוחרת יותר ככימאי, ולאחר מכן, באופן בולט, בכתיבת הטבלה המחזורית.

* המאמר תורגם לעברית בידי איה ברויאר.

¹ Zaia Alexander, "Primo Levi and Translation," in Robert S. C. Gordon (ed.), *The Cambridge Companion to Primo Levi*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 155

² פרימו לוי, הטבלה המחזורית, מאיטלקית עמנואל בארי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, 1987, עמ' 160.

מאמרי מתמקד באסטרטגיות הנרטיביות שלוי נוקט בהטבלה המחזורית, אסטרטגיות המבליטות את הקשר בין רב־לשוניות לבין משא ומתן על זהויות. אני בוחן חציית שלושה גבולות לשוניים בהיסטוריה המשפחתית של לוי, בחווייתו במחנה ובסיפור שהוא מגולל בספר בדיעבד. השפה הגרמנית ממלאת תפקיד חשוב בנרטיב, ואני מעיין בדרך שבה היא הופכת למשל בלב המשא ומתן שלוי מנהל על זהויותיו. "לחשוב בגרמנית", הוא מכנה זאת, ואמירה זו ממצה את כל היבטי זהותו של לוי - סופר/מספר יהודי איטלקי, ניצול אושוויץ, כימאי, יליד טורינו - שעה שהוא חוקר את החשיבות המתמשכת הנודעת מבחינתו לשפת המדכא. איך להעלות באוב את כוחה המקרבן ובד בבד לבודד את החוויה המעצימה הנגזרת מן השימוש בשפת האדונים - זהו נרטיב מורכב המוכתב בידי גורמים רבים.

לוי מעלה באוב את השפעת המעבר אל השפה הגרמנית באמצעות הכפיל שהוא יוצר לעצמו בתוך הטקסט. בסיפור המשפחתי, אביו ממלא תפקיד זה; בשני המקרים האחרים הוא מספר על חוויות בן דמותו, פרימו לוי, שהנאצים הפכוהו ל־Häftling 174517 (אסיר מס' 174517). הוא עושה כן באיטלקית רב־לשונית, כסופר יהודי המגלה אגב כך את זהותו כעד. סיפור הסיפור והתהייה על הדרך שבה יש לספרו נעשים חלק מעלילתו, שכן אגב כך מתנסחים הפרמטרים המרובים של זהותו. וראוי לציין שמחוזהו זו - סיפור הסיפור כחלק מן המסופר - היא רכיב בדמיון המשפחתי המתקיים בין הטבלה המחזורית לנרטיבים אחרים שהשוואה היא נושאם.³

התמקדותי במספר־העד (teller) משלימה את תיאורה השיטתי של לינה נ' אינסנה בספרה *Arduous Tasks: Primo Levi, Translation, and the Transmission of Holocaust Testimony*.⁴ מאמרי משלים את מיפוי תהליך התרגום, שאותו היא מאתרת בלב ההקדמה על השוואה. היא מדגימה כיצד לוי מציב את קוראיו בשרשרת גנאלוגית של ממסר. כמוה אני טוען שעוצמת כתיבתו ועדותו היא בעלת איכות מקראית - אנחנו הופכים מספרי סיפורים של "תנ"ך חדש" כפי שלוי מכנה זאת בהזהו אדם?⁵

תיאורי בוחן את הדרכים שבהן הדיאלוג המתנהל בין המספר־העד למספר־הכול־יודע (narrator) מבטא שיחה שהקוראים משתתפים בה. באמצעות התחבולה הנרטיבית הזאת אנו עוברים ממעמד של צופים מן הצד למעמד של עדים. האינטראקציה בין הכותב לקורא - בין מה שמחוץ לסיפור לבין מה שבתוכו - מפעילה תהליך פסיכואנליטי של העברה והזדהות, שעבודתה של אינסנה מתווה ומפרטת אגב שימוש בתובנותיהם של שושנה פלמן ושל חוקרים אחרים. כוונתי במאמר זה היא להתבסס על תיאורה האנציקלופדי את התרגום כנושא וכפרקטיקה ביצירתו של פרימו לוי ולבחון את הקשר בין רב־לשוניות לבניית זהות בכתיבתו מתוך התמקדות בהטבלה המחזורית.

³ ראו פיתוח נוסף של תובנה זו אצל James Young, "Art Spiegelman's *Maus* and the After-Images of History," in *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, New Haven: Yale University Press, 2000, בעיקר דינו על מאוס.

⁴ Lina N. Insana, *Arduous Tasks: Primo Levi, Translation, and the Transmission of Holocaust Testimony*, Toronto: University of Toronto Press, 2009

⁵ פרימו לוי, זהו אדם?, מאיטלקית יצחק גרטי, תל אביב: עם עובד, 1988, עמ' 69.

מכאן אני פונה לפתיחת הספר כדי לבדוק כיצד לוי מפריד כבר בהתחלה את המספר הכוליידוע מן הדמות. מה המשמעות, אני תוהה, של הנגדת העכשיו לאז באמצעות מעבר בין פעלים בזמן עבר לפעלים בזמן הווה במשפטי חיווי? מה המשמעות, מבחינת הקורא, של טקסט המפותח באמצעות דיאלוג מעין זה, המעגן את הטקסט בשמות פעולה; דיאלוג שמעתיק את מוסכמות הנרטיב מן ה"אני" של ספר זיכרונות אוטוביוגרפי וחוויה אישית ל"אנחנו" של היסטוריה משפחתית,⁶ מן האירועים של חיים אישיים לאתנוגרפיה של סיפור חיים של תת-תרבות?

לוי מתחיל את סיפורו בהיזכרות בפרקטיקה משפחתית בעלת גוון אישי: אבותיו, הוא מציין, החליפו ביניהם מסרים ומשמעויות באמצעות הצבה מחדש של שיחות חולין ועסקאות כלכליות בתוך מערכת לשונית שונה. הם נקטו קוד יהודי היברידי זה בבחינת אסטרטגיה קהילתית פנימית. זו הייתה דרכם להעביר מסרים שלאחרים לא הייתה גישה אליהם. המשמעויות ומבטאיהן היו נסתרים מעין כול, כמו היסוד הכימי ארגון.

כאן - בתחילת הטבלה המחזורית - האסטרטגיה הנרטיבית של הצגת דוגמאות לרב-לשוניות היהודית-איטלקית ולעירוב הקודים⁷ מאפשרת ללוי לכתוב בשפה לא יהודית ואגב כך להגיע לציבור קוראים לאומי רחב וברד בבד להתחבר לקהילה ולגורל המשותפים של העם היהודי. באורח זה היא מעניקה לו דריסת רגל בבסיס האידיאולוגי ובפוליטיקת הזהויות של שתי הקהילות הלשוניות - האיטלקית והיהודית.⁸ האסטרטגיה הנרטיבית של לוי - המושתתת על ציטוט האמירות המשפחתיות ותרגומן המידי, המועשר על ידי הכנסתן להקשר היסטורי וגנאלוגי - מדגישה את פעילותו הרב-לשונית של המתרגם. במקום להסתיר את תנאי הייצור הלשוני, תיאורו של לוי מציב בקדמת התמונה "תהליכים של העברה ספרותית ותרבותית בסביבותיהם ההיסטוריות הייחודיות", כפי שמציינת קירסטן סילבה גרוז (Gruesz) בהקשר אחר.⁹ כלומר, לוי אינו מעדיף את האיטלקית על פני מערכת לשונית יהודית ואינו משליט את נקודת המבט הלאומית באמצעות העלמת מלאכת התרגום מהעין. בסרבו לאמץ את תפיסת התרגום כ"מעבר חלק ושקוף משפת המקור לשפת היעד" הוא דוחה צורה זו "של ביות ולפיכך של שליטה".¹⁰ הצגת התרגום כתהליך רב-לשוני¹¹ מביעה אפוא את הסמיוטיקה של מצבו כיהודי וכאיטלקי.

⁶ ההשוואה לספרה של נטליה גינצבורג לקסיקון משפחתי (מאיטלקית מרים שוסטרמן, תל אביב: עם עובד, 1988) מתבקשת כדרך למקם את שתי היצירות בשיח היהודי-איטלקי, אבל הנושא חורג מתחומי מאמרי זה.

⁷ אני הולך בעניין זה בעקבות ניסוחה של מירנה צ'יצ'וני. ראו Mirna Cicioni, "Primo Levi's Humour," in Robert S. C. Gordon (ed.), *Companion to Primo Levi*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, pp. 139-141. ראו גם Anna Laura Lepschy and Giulio Lepschy, "Primo Levi's Languages," *ibid.*, pp. 121-131.

⁸ ראו Leon Israel Yudkin, *Jewish Writing and Identity in the Twentieth Century*, London: Croom and Helm, 1982, pp. 11-12.

⁹ Kirsten Silva Gruesz, "Translation: A Key(word) into the Language of America(nists)," *American Literary History* 16, 1 (Spring 2004), pp. 85-86.

¹⁰ ש.ס.

¹¹ כפי שמציין אהרון ו' יוז, "תרגום הוא מה שמאפשר יצירת זהויות יהודיות ומקל את היצירה הזאת על רקע עולמות חברתיים פרושים שבהם המשמעויות עמומות לעתים קרובות, והזהויות יציבות רק

לוי אינו מעדיף שפה יהודית מסוימת ככלי לזיהוי עצמי יהודי. הוא התמודד עם ניסיון זה במחנה כאשר נאמר לו שידיעת יידיש היא אבן הבוחן של היהודיות. מקרה דומה מוצג בהבלטה ברומן שלו על הפרטיזנים החוצים את אירופה אגב לחימה: מנדל, גיבור אם לא עכשיו, אימתי?, פוגש פרטיזנים הפונים אליו ביידיש ומסביר להם בתגובה שבהיותו יהודי איטלקי הוא אינו יודע את שפתם זו של מרבית יהודי אשכנז.¹² את תשובתם - "אם אינך דובר יידיש אינך יהודי" ("רדסט קיין יידיש, ביסט נישט קיין ייד") - הוא מסרב לקבל כמכריעה, ומתעקש על יהדותו ועל איטלקיותו כאחד.¹³ ברומן זה, כמו בהטבלה המחזורית, הוא עומד על זכותו להחזיק בזהויות משולבות והדדיות.

לוי נקלע למצב סוער שבו אפשר לשאת ולתת על זהויות אישיות וקהילתיות ולבטאן באמצעות פרקטיקות רב-לשוניות. כתיבה כזאת אינה מפצלת שפות ונהגים תרבותיים. כפי שנכתב במחקר מן העת האחרונה על ספרויות יהודיות מודרניות, אנו עוסקים כאן ב"תהליך דינמי לא רק של תרגום משפה אחת לאחרת או מתרבות אחת לאחרת, אלא בתהליך המאפשר לשפות ולתרבויות הנמצאות במגע ליצור, בתיווכם של המחבר או הטקסט הממוקמים בצורה ייחודית, שלם גדול מסך חלקיו".¹⁴ סגנון זה מבטא אמונה בסינרגיה הטבעית בפריסת מגוון שפות ומגוון סוגים של שיח תרבותי. פרקטיקה רב-לשונית מעין זו "חורגת אל מעבר לשפות המרכיבות אותה".¹⁵ במיצובו העצמי של לוי בתוך פרקטיקה רב-לשונית מהדהדת ההשקפה שלפיה הספרות היהודית נכתבת בכמה שפות,¹⁶ והוא מפתח את השלכותיה של השקפה זו על זהותו היהודית, הפועלת בסימנה של הרב-לשוניות.

לעתים רחוקות ("Aaron W. Hughes, *The Invention of Jewish Identity: Bible, Philosophy*"), יתר על כן, מציין יוז, תרגום "יוצר זהות שכן הוא רואה בעיני רוחו עבר המשותף למען ההווה" (שם, עמ' 114). פרימו לוי מייצג את האמירות המשפחתיות הללו בטקסט כתוב כדי להגדיר ולנסח את זהותו הרב-לשונית כיהודי איטלקי.

¹² פרימו לוי, אם לא עכשיו, אימתי?, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004.

¹³ ראו Sander L. Gilman, "To Quote Primo Levi: 'Redest keyn jiddisch, bist nit kejn jid'", *Prooftexts* 9 (1969), pp. 139-160. גילמן מפתח את ההקשר ההיסטורי של ההשקפה הזאת כדי להבהיר את יחסו המורכב של פרימו לוי ליידיש. תנו דעתכם שלוי למד יידיש כדי להבין את חווייתם של יהודי אשכנז וכתב רומן על פרטיזנים הנלחמים ברחבי אירופה כדי להגיע לארץ ישראל.

¹⁴ Sheila E. Jelen, Michael P. Kramer and L. Scott Lerner, "Introduction: Intersections and Boundaries in Modern Jewish Literary Study," in idem (eds.), *Modern Jewish Literatures: Intersections and Boundaries*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011, p. 12.

¹⁵ שם.

¹⁶ כל המסורת התרבותית של העם היהודי מאז ימי בית שני היתה מסורת של דו-לשוניות. ראו Shmuel Niger, *Bilingualism in the History of Jewish Literature*, trans. from the Yiddish Baal ג'ושוא א. פוגל, Lanham, Md.: University Press of America, 1990, p. 60. Makhshoves, "One Literature in Two Languages," in Hana Wirth-Nesher (ed.), *What is Jewish Literature*, Philadelphia: Jewish Publication Society, 1994, pp. 69-78.

"הַבְּרֵתָה": רוֹמַן מִשְׁפַּחְתִּי

אבות משפחתו של לוי, "אצילים, אדישים ונדירים"¹⁷ כמו גז האַרְגוֹן לפי נוהגיהם החברתיים, המציאו לעצמם שפת כלאיים משלהם שבאמצעותה ניהלו לא רק את עסקיהם אלא גם, במידה גוברת והולכת, את חיי היומיום שלהם. לוי מספר שכינויים משפחתיים - דוד, "בֶּאֲרָפָה", דודה, "מֵאֲנִיָּה" - "בסיוע צורות משוכללות של הקטנות לשוניות ושל תקבולת פונטית בלתי־צפויה בין עברית לפיאָמוֹנטִית" התגבשו לכלל "כינויים מורכבים ומוזרי־צליל"¹⁸. "כך נולד באַרְבֵּאִיטוֹ (דוד אליהו), באַרְבֵּאִיטוֹ (דוד איזאקו), מאֲנִיָּטָה (דודה מאֲרִיָּאָה)" ואפילו "באַרְבֵּאִיטוֹ (דוד בונאפארטה: שם שעדיין נפוץ בין היהודים, לזכר האמנציפציה הראשונה, קצרת־הימים, שהעניק להם נפוליון)"¹⁹. הוא מספק תרגום שוטף למילים הללו, ולא זו בלבד אלא שהוא מנצל את ההזדמנות כדי לאפיין את קורות משפחתו ואף את מצבה האירוני של יהדות איטליה, שעליו מעיד הסיפא של דבריו אלה - העובדה שהאמנציפציה הנפוליטית התבררה כקצרת ימים. השמות שהוא מפרש שייכים כולם למה שהוא מכנה "הברתה" [...] מלה עברית משובשת, הן בצורתה והן במובנה, וטעונת משמעויות"²⁰. משמעות המילה היא "צורת־נקבה שרירותית של 'חבר', ובעצם משמעותה "עוזרת"²¹.

בימיו של לוי, ה"ז'ארגון" הזה, כפי שהוא מציין, "נעלם [...] כמעט לגמרי", אם כי "לפני שניים שלושה דורות עוד מנה כמה מאות מלים וביטויים, מורכבים ברובם משורשים עבריים עם סיומות והטיות פיאָמוֹנטִיות"²². התעניינותו בנוהגי אבותיו מנחה אותו לפרש את הנוהג הלשוני הזה ולבאר עמדות יהודיות כלפי נוצרים: "אפילו בדיקה חטופה תחשוף את תפקידו החשאי והמחתרתי [של הז'רגון] - לשון עקלקלה המיועדת להזדמנויות של דיבור על גויים בנוכחות גויים; או גם כדי להגיב בעזות־פנים, בגידופים ובמארות שלא יובנו, על מיסטר ההסגר והדיכוי שהנהיגו הללו, הגויים"²³. בהיותה עגה קהילתית היא תפקדה גם כאקט של התנגדות של מיעוט מדוכא.

הפרקטיקות הלשוניות הללו, המשמשות אותו ובניחו, מאפשרות להבין את נוהגי משפחתו, ועד מהרה מתגלגל שיח התרגום ברומן משפחתי. יתרה מזו, הפרק הראשון של הטבלה המחזורית מאותת על חשיבותה המרכזית של הרב־לשוניות ליצירה כולה, שבה יגולל המספר - כימאי במקצועו וממלא מקומו של לוי - בכל פרק סיפור המשווה יסוד מן הטבלה המחזורית לחוויותיה

¹⁷ לוי, הטבלה המחזורית (לעיל הערה 2), עמ' 9.

¹⁸ שם, עמ' 10-11.

¹⁹ שם, עמ' 11.

²⁰ שם, עמ' 12.

²¹ שם. כמו השפה המורכבת הזאת שנדחפת לה, כך גם המילה, ש"יש בה רעיון נוסף - אשה נחותת־מוצא, שאמונותיה ומנהגיה שונים מאלה של מעסיקיה, הנאלצים לתת לה מחסה בצל קורתם" (שם, עמ' 12-13). כמו ה"הברתה", העוזרת "מוזנחת ומחוצפת מטבעה, ומעצם הגדרתה היא מגלה סקרנות רעת־עין לנוהגיהם ודיבוריהם של בעלי־הבית, עד כדי לאלצם להשתמש בנוכחותה בז'ארגון מיוחד, הכולל, כמובן, בנוסף לכל הנזכר לעיל, גם את הכינוי 'הברתה' עצמו" (שם, עמ' 13).

²² שם.

²³ שם.

של משפחה פיאמונטית זו ולקורות חייו האישיים. התוצאה אינה אוטוביוגרפיה של האיש אלא תיאור אירוני של נהגים משפחתיים יהודיים בהקשר של נסיבות חייהם האיטלקיות המשתנות.²⁴ לוי מציע נרטיב אתנוגרפי והיסטורי שנועד להאיר את הבעיה, ואגב כך מזכיר לנו את התועלת שבחילופי קודים אלה ואת ההיבט הקומי שלהם.

תנו דעתכם לדרכים שבהן מילים הופכות חפצים בנרטיב הזה, למשל בתיאור הגעתם של היהודים, ומשפחתו בכללם, לדרום פיאמונטה לאחר שנדחו או "נתקבלו בחריקת־שן, בטורינו". הם "הביאו את הטכנולוגיה של יצור המשי" לחבל הארץ ההוא, אבל נותרו תמיד "מיעוט קטן ביותר". היהודים האלה "אף־פעם לא היו אהובים במיוחד או שנואים במיוחד", אבל תמיד נתקלו ב"מחסום של חשדות, של עוינות לא־מוגדרת, של זלזול" ש"הפריד בעצם בינם לבין שאר האוכלוסין עוד עשורים רבים לאחר מתן־הזכויות ב־1848 והנהירה לערים שבאה בעקבותיו".²⁵ אביו, בתארו את ילדותו, סיפר כיצד "היו חבריו ללימודים מקנטרים אותו (בלי זדון) בנפנפם מולו בקצה המקטורן האחוז באגרוף כאוונזו של חמור, והיו מזמרים: 'אוזן חמור, אוזן חזיר, לכל יהודי בכפר ובעיר'".²⁶ הבנתו של לוי כיצד מילים ודברים קשורים זה לזה מנחה אותו לציין כי "התנועה היתה במקורה פארודיה מחוללת על ברכה שיהודים אדוקים מחליפים זה עם זה בבית־הכנסת, כשהם נקראים לעלות לתורה, מציגים איש בפני רעהו את כנף הטלית, שציציתיה - אשר השולחן־ערוך קובע בקפידה את מיספרן, אורכן וצורתן - גדושות משמעות מיסטית ודתית".²⁷

את מה שהילדים המקנטרים לא זכרו - את מקור תנועתם - לוי, המנתח נהגים חברתיים והבקי ברזי האירוניה, מצליח להבין. כבדרך אגב הוא גם מבין כי "ביזויה של הטלית עתיק כאנטישמיות עצמה". והוא מאשש את טיעונו באמצעות דוגמה מודרנית ל"ביזויה של הטלית": "מטליתות, שנגזלו מן העקורים, הוכנו בהוראת האס.אס. תחתונים שחולקו ליהודים הכלואים במחנות".²⁸

הזיקה שהוא מכונן בין מאמצי הס"ס להשפיל את היהודים במחנות לבין הקנטורים שספג אביו מחבריו ללימודים שנים רבות קודם לכן מחברת בין שני האירועים האנטישמיים. המסקנה המשתמעת היא שקיים לחץ אנטישמי מתמשך על משפחתו ועל עמו, לחץ הכולל מעשים ואירועים משפילים בטווח שלם של ביטויי שנאה - החל בקנטרנות בחצר בית הספר וכלה בדיכוי

²⁴ הד לפרקטיקה האירונית של פרימו לוי, המעוגנת בנהגים היהודיים, האיטלקיים והפיאמונטיים - ואפילו בנהגים המדעיים של תחילת העידן המודרני - אפשר למצוא בכתיבתם של כמה סופרים אמריקנים יהודים בני זמננו, ובכללם פיליפ רות, סול בלו, ולאחרונה דארה הורן. הדבר מזכיר לי, למשל, את הרומן האחרון של דארה הורן, *The World to Come*, שכותרתה היא בגדר משחק מילים אנגלי, יידי ועברי; וכן את הקושי שלי ללמדו בסנטה קרוז, אוניברסיטה ציבורית אמריקנית: כיצד מסבירים את רובדי המשמעות שלו לתלמידים אשר אינם יודעים עברית או יידיש ולכן אינם שומעים את הרמיזות היהודיות רבות־הפנים שלו? הורן פותרת את הבעיה הזאת באמצעות הכללת קטעים גדולים של ספרות יידיית מתורגמים (לאנגלית) ברומן שלה.

²⁵ לוי, הטבלה המחזורית (לעיל הערה 2), עמ' 9-10.

²⁶ שם, עמ' 10.

²⁷ שם.

²⁸ שם.

וברצח במחנות הריכוז הנאציים. אלו שני הקטבים של הקשת האנטישמית הזאת שהוא מסרטט במובלע באמצעות שתי הדוגמאות.

הקסם שמהלכים על לוי הצטלבויות, הפריה הדדית וסיגולים של מערכות לשוניות, הן בתוך הקהילה היהודית הן מחוצה לה, מאפיין ומעצב את כתיבתו. אנחנו יכולים לזהות את הדרכים שבהן צומחת התעניינות זו, לנוכח מצבו כחבר בקבוצת מיעוט מדוכא שנדחק לשוליים. בהטבלה המחזורית הוא מדגיש את האופנים שבהם מפגשים כאלה של מערכות משמעות, לשוניות ותרבותיות כאחת - מפגשים המתוארים בפירושו לאפיוזודת הטלית - מעוררים בעיות יסודיות של זהות בהקשר של מערכות רב-לשוניות, תרבותיות ולשוניות חופפות. הדובר/מספר חייב לעסוק בהצטלבויות ובמעברי הקודים התרבותיים והלשוניים הללו. ככל שהטקסט של לוי נפרס והולך אנחנו מגלים כיצד סייע לו המאמץ הזה לנווט בינות לנחשולים הנוראיים של השואה.

בלאגר: רב-לשוניות והישרדות

ידיעת השפה הגרמנית סייעה ללוי לשרוד באושוויץ. רבים מפרשניו התעכבו על חלק זה בחווייתו. לימודי הכימיה שלו - מקצוע מדעי שנלמד בשעתו בשפה הגרמנית בעולם כולו - המציאו לו את אבני הבניין הבסיסיים של השפה הזאת. יסודות אלה נתחזקו בעקבות חקירתו האישית וניסיונו בלאגר, ומאוחר יותר בעקבות עבודתו כמנהל מפעל צבעים והיותו סופר ועד בעל מוניטין בין לאומיים על השואה.²⁹

רגעי מפתח רבים בזיכרונות אושוויץ שלו - הטרילוגיה הזוהו אדם?, ההפוגה והטבלה המחזורית - נסבים על משפטים גרמניים, לרבות חניכתו בחיי המחנה. כמה מן ההשלכות של שימוש בגרמנית בכתבים אלה מעידות על הבנתו את ההיבטים המרובים והעמומים של המשא ומתן על זהות רב-לשונית, לשונית ותרבותית כאחת. שימו לב ש"מכתבי גרמנים" - הפרק החותם את השוקעים והניצולים - חף כמעט לחלוטין מציטוטים בשפת המקור הגרמנית. הדבר עומד בניגוד חד לדרכים שבהן משובצים ביטויים והערות בגרמנית בכתביו המוקדמים יותר - דבר המזמין השערה בדבר ההבדלים בין האסטרטגיות הנרטיביות שלהם.

בספרו הראשון, הזוהו אדם?, לוי הסופר מגדיר בתוך הנרטיב שלו דמות ששמה פרימו לוי. הדמות מותווית בטקסט הכתוב כאיש צעיר המצטרף לתנועת ההתנגדות האיטלקית, נלכד ונשלח לאושוויץ, בהקבלה לניסיונו של פרימו לוי האמתי. כשהוא מגיע למחנה לאחר מסע רכבת נוראי בן שלושה ימים הוא מתוודע לחוקי אושוויץ. בצימאנו הוא מושיט את ידו ומנתק גוש קרח מאחורי החלון, אך אחד השומרים חוטף אותו מיד מידיו. "Warum?" ("מדוע?"), הוא שואל בגרמנית רצוצה, והתשובה היחידה שהוא מקבל היא: "Hier ist kein Warum" ("כאן אין לשאול

²⁹ פרימו לוי מספר לנו שהוא למד את גרמנית הלאגר אצל חבר למסר מאלזס ושילם לו על כך במנות לחם. פרימו לוי, השוקעים והניצולים, מאיטלקית מרים שוסטרמן, תל אביב: עם עובד, 1991, עמ' 75. ראו גם אינסנה (לעיל הערה 4), עמ' 28-29.

מדוע", תשובה שהוא מתרגם מיד לאיטלקית: "qui non c'è perché". כך ענה השומר, "ודחף אותי בפראות פנימה".³⁰

Hier ist kein Warum: המשפט הגרמני הזה מהדהד לאורך התיאור כולו ומאושש באמצעות המילה הגרמנית למחנה ריכוז, Lager, שאותה שוזר לוי בנרטיב האיטלקי שלו. המילה Lager, שבה אנו נתקלים לכל אורך תיאורו, באה כרוכה במשפט Hier ist kein Warum, המגדיר את המקום השטני הזה: "במקום הזה הכל אסור; הסיבות אינן עלומות, הרי לשם כך נוצר המחנה".³¹ קטע זה מסתיים בהערה מקפייאת דם: "אם ברצוננו לשרוד חייבים אנו למהר ולהבין את העיקרון הזה לאשורו",³² והוא נחתם באזכור "התופת" של דנטה. החוקים המושלים במחנה הופכים את השפה (ואת ההבנה התרבותית) על פיה. במקום כלי של תקשורת, של קרבה, של קשר, נעשית השפה כלי של שליטה. כך ציין לוי בריאיון שנתן:

מעטים מאתנו, היהודים האיטלקים, הבינו גרמנית או פולנית - מעטים מאוד. אני ידעתי כמה מילים בגרמנית. בתנאים ההם, מחסום השפה היה גורלי. כמעט כל האיטלקים מתו בגללו. מאחר שלמן הימים הראשונים הם לא הבינו את הפקודות, וזה היה אסור, בלתי נסבל. הם לא הבינו את הפקודות ולא יכלו להגיד את זה. הם שמעו צעקה, מאחר שגרמנים, חיילים גרמנים, תמיד צועקים.³³

בשל חוסר ההבנה הזה - למעשה, בשל האי־אפשרות להבין את חוויית המחנה בשפת היומיום³⁴ - לא הובנה הפקודה אף על פי "נצעקה", "ולכן האיטלקים תמיד היו האחרונים שהגיעו. ביקשת לקבל מידע, חדשות, הסברים משותפך לדרגש, והוא לא הקשיב ולא הבין. העובדה הזאת כשלעצמה הייתה מכשול גדול בפני האחדות, בפני זיהוינו העצמי כאחים לגורל".³⁵ אי־דיעת הגרמנית הפרידה את היהודים האיטלקים, בודדה אותם והפכה אותם לפרטים שהיו נתונים כל כולם לחסדיה של שיטה שלא הבינו. לעומת זאת, לוי מציין:

אני - תמיד אמרתי שהייתי בר מזל - גיליתי שאני שולט במידת מה בשפה הגרמנית, ככימאי למדתי אותה, ולכן יכולתי לקיים תקשורת מסוימת עם לא־איטלקים, וזה היה חיוני כדי להבין היכן אני חי, להבין את חוקי המקום. וגם כדי להרגיש תחושת אחדות [...] למעשה, אני זוכר שכאשר נוצרו קשרים עם כמה אסירים צרפתיים, הונגרים ויוונים ידידותיים, הרגשנו שעלינו מדרגה.³⁶

³⁰ לוי, זהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 29.

³¹ שם. ההדגשה במקור.

³² שם.

³³ Ferdinando Camon, *Conversations with Primo Levi*, trans. from the Italian John Shepley, Marlboro, Vt.: The Marlboro Press, 1989, pp. 23–24

³⁴ כפי שאינסנה מזכירה, רומן יקובסון מדגיש שהתרגום ממלא תפקיד ראשוני בעיצוב צורתה של מה שאנו עשויים לכנות "חוויה גולמית" לכלל מוסכמות, סימנים ודימויים של שפה. ראו אינסנה (לעיל הערה 4), לכל אורך הספר.

³⁵ קאמון (לעיל הערה 33), עמ' 23–24.

³⁶ שם.

שימו לב שבהערות אלה לוי אינו מבליט את שאלת החילופים הלשוניים ואת המעבר מקוד לקוד. בהטבלה המחזורית הוא מתעקש ש"חשב בגרמנית".³⁷ האין הוא מספר לנו שבאותו שלב, חלק מאישיותו ומזהותו הוטמע במידה מסוימת בצורת החיים של המחנה - בניסיונו להבין את הדיבור השליט של אדוני המחנה, וכדי להיות מסוגל להשתמש בו לא כבמכשיר דיכוי, כפי שעשו הקאפואים, אלא כדי לשרוד באמצעות הבנת טווח המשמעות שלו וניצולן לתועלתו האישית?

אמנם לוי מספר לנו על שפות אחרות שאנשים מדברים במחנה, אך הוא מבליט את הגרמנית ואת העובדה שהוא עצמו משתמש בה. לא רק ניסיונו המדעי ממלא כאן תפקיד - ניסיון שיסייע לו לשרוד בזכות כישוריו ככימאי; שימושו בגרמנית הוא גם חלק מתגובתו לידיש השגורה בפייהם של רבים מן הכלואים אתו. אותה שפה של האשכנזים היא קוד קהילתי משוכלל יותר מן ה"הברתה" של קהילתו היהודית של לוי, אך היא גם כלי להעברת ידע וניסיון של כלואים יהודים.

כמה פעמים מציין לוי שהמפגש של יהודי מרכז אירופה ומזרחה עם יהודי איטליה מוביל את הראשונים להעיר: אם אינך מדבר יידיש, לא ייתכן שאתה יהודי. כאן פרימו לוי, גיבור ספר הזיכרונות, הוא אפוא יהודי איטלקי שאינו מבין יידיש אך יודע מעט גרמנית - שאתה הקרובה - ואולי מסוגל אפילו לדבר קצת גרמנית מאחר שלימודי הכימיה שלו התנהלו בה, וכפי שאנו מגלים, מאחר שהקריב כמה ממנות הלחם שלו כדי לשפר את שליטתו בה. ובמובלע, באלגוריתם הלשוני הזה טמונה הגדרתו העצמית.

ללא ידע כלשהו בגרמנית, ההישרדות במחנה אינה אפשרית. השימוש בגרמנית לא נועד להסתיר ידע וניסיון יהודיים באמצעות שימוש ב"הברתה" או ביידיש - לשונותיהם הסודיות של היהודים - אלא להעביר את פקודות האדונים. אולם משמעות ידיעת גרמנית היא גם נטילת חלק בתהליך שבאמצעותו שליטי המחנה משמידים את היהודים: הכפילו את הפרדוקס בסיטואציה של "ניסוי ביולוגי וסוציולוגי רב ממדים"³⁸ כמו זה שהיה במחנה ותגלו שידעת הגרמנית מציבה כאן דילמה קלאסית של מסרים סותרים (double bind).

אף על פי שהגרמנית שלו דלה - "povero tedesco" - אנחנו יכולים להבין שיחד עם זן אֶמְרִי ועם פאול צלאן, פרימו לוי הוא שותף חשאי לשפתם של אדוניו הגרמנים.³⁹ כמותם היא עליו לכוון את הגרמנית נגד עצמה כדי לשמר את זהותו היהודית. מעשה חתרני זה מוכתר בהצלחה בפרק על היסוד וַנְדִיּוֹם בהטבלה המחזורית. בפרק זה לוי מעיין באופן שבו הידע שלו בשפה הגרמנית ובכימיה הציל אותו, ותוהה מה הדבר מלמד אותו על הרייך השלישי. כאשר הוא חושב על המפקח שלו במעבדה הכימית במפעלי פּוֹנָה, ד"ר מילר, הוא ממוג אותו בזיכרונותיו עם המדען הגרמני האחר שאתו היה בקשר, ד"ר פּאנוויץ. לוי כותב: "בזמנים ההם חשבתי בגרמנית".⁴⁰

³⁷ לוי, הטבלה המחזורית (לעיל הערה 2), עמ' 160.

³⁸ לוי, זהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 92.

³⁹ ראו John Felstiner, *Paul Celan: Poet, Survivor, Jew*, New Haven: Yale University Press, 1995; idem, "Mother Tongue, Holy Tongue: On Translating and Not Translating Paul Celan," *Comparative Literature* 38, 2 (Spring 1986), pp. 113-136

⁴⁰ לוי, הטבלה המחזורית (לעיל הערה 2), עמ' 160.

בהמשך אציג בהקשר זה את השפות האחרות שהוא מתייחס אליהן, במיוחד את העברית המקראית של קריאת שמע, שאליה הוא מרמז בשיר הפותח את זהו אדם?, ואת העברית האיטלקית - או שמא האיטלקית העברית? - שהיא נושא הפרק הראשון בהטבלה המחזורית. אולם בינתיים נעיין בהדי ההשתמעויות של ה"לחשוב בגרמנית". האמירה "חשבתי בגרמנית" גוררת את לוי, הדמות הראשית בנרטיב הזה, למעורבות בשפת האדונים וכלי המוות של העולם הזה. מצב לשוני, תרבותי ופוליטי זה מניע את הקוראים לתהות על השפעת הרב-לשוניות על חייו ועל זהותו. ככימאי במחנה, כיהודי במלתעות מכונת המחנה, הוא יודע שהוא שרוי במאבק לחיים ולמוות, מאבק שהוא גם תרבותי ולשוני.⁴¹

פרימו לוי, גיבור זהו אדם?, חייב להשתמש בגרמנית - חייב לחשוב בגרמנית - כדי לשרוד. בכותבו באיטלקית הוא מבחין באישיות המפוצלת של כפילו הטקסטואלי - הדמות בסיפור. עם המספר תוהים גם הקוראים איזה חלק באישיותו המפוצלת יצא כשירו על העליונה. מתח זה הוא המתח הנרטיבי והוא המניע את הסיפור. לכל אורך הדיווח מגלם המספר את הדילמה הכפולה הזאת: הצורך וחוסר האפשרות הבורזמניים של המשא ומתן הרב-לשוני הזה בתנאים שכופה המחנה.

ראוי לשאול מה מרמזת כתיבתו זו של לוי על ההשפעה הפסיכולוגית של פוליטיקת הזהויות הזאת של הרב-לשוניות בפועל ובתיאוריה. כיצד מתנהל ה"לחשוב בגרמנית" במצב זה של חיים ומוות? האם, בקבלו על עצמו את תפקיד מפענח הקודים ומחליף קודים, הוא הופך את תפקידי אבותיו שעה שהשתמשו ב"הברתה" - העברית האיטלקית שלהם? האם הוא נעשה פעיל במקום להישאר סביל? ולפיכך, האם אין למקמו ביניהם? האם הוא נמלט ממצבם הנפשי כשבויים ועל כן אינו פועל בסימן גז הארגון, האצילי אך אדיש?

כאן מספקת היידיש, שנתפסה לא אחת כ"ניב לא טהור, יהודי סגולי, של הגרמנית",⁴² תובנה על הבעיה שעמה מתמודד לוי במחנה. במקום "הגרמנית הטובה" שהציגו חסידיו של משה מנדלסון - שפה ש"דוברת כהלכה, שהיתה שפת השקיפות החברתית היהודית-גרמנית ולפיכך שפת המוסר"⁴³ - לוי נשא ונתן במחנה בכליל לשוני, בשפה שהורכבה מתערובות של לשונות רבות.

וכך הוא מתאר את מפעל בונה, שהגרמנים "טרחו סביבו ארבע שנים תמימות, [ו]שבתוכו נתייסרו והלכו לעולמם אנשים רבים מספור" בניסיון להפיק גומי סינתטי למען המאמץ המלחמתי שלהם:

מגדל הדלק, שאנחנו בנינו כמו ידונו, מתנוסס במרכזה של בונה: את צריחו ניתן לראות לעתים מבעד הערפל. את הלִבְנִים שהמגדל בנוי מהן כינו teguka, ecgli, kamenny, bricks, téglak, Ziegel והן הוצמדו זו לזו במלט השנאה: השנאה והמריבה כמו במגדל בבל. ובאמת אנו מכנים אותו: Bobelturm, Babelturm, תעב

⁴¹ חשבו על הערתו הסתומה של ר' יהודה בר' אילעאי: "המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי, והמוסיף הרי זה מגדף" (תוספתא, מגילה ג, כא).

⁴² Naomi Seidman, *Faithful Renderings: Jewish-Christian Difference and the Politics of Translation*, Chicago: The University of Chicago Press, 2006, p. 162

⁴³ שם, עמ' 167.

תיעבנו בו את חלום הגדלות הנאלח והמטורף של משעבדינו. את חילול האל והאדם:
את חילול כבודנו האנושי.⁴⁴

לוי מפתח את האנלוגיה המקראית הזאת: "וכמו בסיפור מימי האבות אנחנו חשים עד היום בקללה, ואף הגרמנים עצמם חשים בה, בקללה, לא אלוקית ושמיימית אלא היסטורית, קבועה, הרובצת על מגדל בבל הגרמני, על בלבול הלשונות שבו, הקורא תיגר על השמים. קללת האבן".⁴⁵ ועם "בלבול הלשונות" הזה האסיר במחנה חייב להתמודד. הוא נתון לחץ מתמיד לפענח את הדברים. כדי לשרוד, עליו לחיות במודעות מתמדת ל"קללת האבן" הזאת.

ניווט מוצלח בבליל הלשונות האלה מספק שביב של תקווה בממלכה המוקדשת לשבירת אנשים. המשא ומתן הלשוני כאן הוא פוליטי ותרבותי, והוא היוצר את האפשרות לשרוד. אלה אינן השקיפות והמוסריות של "גרמנית טובה" או איטלקית טובה שהיהודים המתבוללים זכו לדברן כתוצאה מן האמנציפציה. אבל אם רצו לשרוד בתנאי המחיה במחנה היה עליהם לנצל את בלבול השפות הגרמני הזה.

ב"אזור האפור" של המחנה, מזכיר לנו לוי, חיו יושביו "מעבר לטוב ולרע". כמו בלבול השפות במחנה גם המוסר היה מבלבל: כולם גנבו כדי לשרוד. "הגנבות בבונה, שהרשויות האזרחיות מענישות, האס.אס. מתירים ומעודדים; הגנבות במחנה שאנשי האס.אס. מענישים בשלהן בחומרה יתרה, נחשבות בעיני העובדים האזרחיים כשרות לכל דבר". יתר על כן, "בשל גנבות שגונב הפטלינג מרעהו בדרך כלל נענשים, אבל הגנב וקרבו הגנבה נענשים באותה מידת חומרה". לוי מצביע על שאלות המוסר הכרוכות בכך בפנותו אלינו, הקוראים, במישרין: "כעת אנו מבקשים מן הקורא להרהר מה יכולות להיות במחנה משמעויות המלים: 'טוב' ו'רע' 'צודק' ו'בלתי צודק'. ישפוט כל אחד על פי התמונה שציינו ועל פי הדוגמאות שהבאנו כמה ממושגי המוסר המקובלים בעולמנו החופשי יכולים להתקיים מעברה השני של גדר התיל".⁴⁶

כפי שמציינת נעמי זיידמן, בהכריזו על היהודי כדובר "גרמנית טובה", שיח הנאורות הגרמני לא רק מתיימר להשריש את "הרטוריקה של שוויון תרבותי וסובלנות דתית", אלא גם "נוטל חלק, באופן פחות גלוי, בפרויקט הקולוניאליזם האירופי הפנימי, במשימת תרבותם של היהודים".⁴⁷ אפיונו של לוי את המחנה כ"ניסוי ביולוגי וחברתי רב ממדים" מוביל אותו להכיר במלוא כוחו. המחנה ובלבולו הלשוני מנוהלים במטרה להרוס את היהודים, וגם כאן נתקל לוי באי־אפשרות לשונית. "עתה הבנו ששפת אנוש דלה לבטא את העלבון הצורב. את אובדן צלם אנוש".⁴⁸ ואולם הרס זה יתבצע באמצעות מבנים ותהליכים שיאלצו את היהודים להשתתף במטרותיו הנוראות.

⁴⁴ לוי, והזהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 77.

⁴⁵ שם.

⁴⁶ שם, עמ' 91.

⁴⁷ זיידמן (לעיל הערה 42), עמ' 173.

⁴⁸ לוי, והזהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 26.

ה"הברתה" של אבותיו, לעומת זאת, נותרת שפה מעצימה מבחינת היהודים. היא לא רק, כמו היידיש, "לשון סודית של היהודים",⁴⁹ אלא גם כשפת כלאיים, מודעת כל העת לחוסר טוהרה. תערובת ייחודית זו של משמעויות ומחוות לשוניות ותרבותיות מספקת משאב נפשי לזהותם הרב־לשונית של דובריה. היא הערבה לעצמאותם הנפשית, התרבותית והלשונית של המשתמשים בה.

לא במקרה מצטט לוי פתגם יידי במוטו של הטבלה המחזורית: "איבערגקומענע צרות איז גוט צו דערציילן", שאותו הוא מתרגם מיד לאיטלקית: "É bello raccontare i guai passati". בעברית - "צרות שהתגברו עליהן - טוב לספר". כיהודי איטלקי שנדרש ללמוד יידיש כדי לתקשר עם שארית הפלטה של יהודי אשכנז שעמה נפגש במחנה, ולאחר מכן בעת שעזר לפליטים האלה להגיע לישראל, לוי תובע את חלקו בחווייתם.

בעוד שהנרטיב שלו משתמש בשפות הרבות שנבללו במגדל בבל של המחנה, תיאורו מבטא "כתיבה בין השפות". התהליך הדינמי הזה מחבר שפות ותרבויות "בתיווכו של מחבר או טקסט הממוקמים במצב ייחודי [המאפשר להם] ליצור שלם הגדול מסך חלקיו".⁵⁰ כתיבה זו, היוצרת קשר הדדי בין המספר לדמות בטקסט, יוזמת דיאלוג ביניהם, דיאלוג המייצר ובד בבד גם מייצג יחס דיסקורסיבי בין מחבר לקורא. לוי יוצר ביד אמן שיחה על היחס בין הרב־לשוניות לבין זהותה של הישות הכפולה הזאת, המספר/דמות. אסטרטגיה נרטיבית זו מנסחת ניב רב עוצמה שמכיוון שהוא עוסק באירועים אישיים והיסטוריים הוא ממסגר מחדש והופך למוכן את עצם הדבר שהנאצים כה השתדלו לבלבל.

סיפור הסיפור בדיעבד. המחנה והצטלבויות של זהויות

תנו אפוא דעתכם להשתמעויות הנוספות של ההנחה שמניחה עכשיו הדמות ההיברידית פרימו לוי - השונה, חשוב לזכור, מדמותו של מספר הזיכרונות, האיטלקי פרימו לוי.⁵¹ ההבחנה הזאת מובלטת בפרק על היסוד וַנְדִיּוֹם בהטבלה המחזורית. בפרק זה מגולל לוי את סיפורה של סדרת אירועים הקשורים בעבודתו אחרי המלחמה מפעל צבעים בטורינו. שרף שמספקת יורשתה הגרמנית של אֵי גֶה פֶּאָרְבֶּן, חברה שהעסיקה עובדים יהודים בתנאי עבדות במחנה, מתגלה כפגום. חליפת מכתבים בנושא גורמת ללוי לחשוף שהפקיד הגרמני שאתו הוא מתכתב הוא אותו ד"ר מילר ששימש מפקח אזרחי של המעבדה הכימית שבה עבד בחורף 1944 בבונה־אשוויץ. חשדו ניעור בעקבות שגיאת כתיב - פסיחה על האות h במילה naphthenate בשני המכתבים - שגיאה שהמפקח שלו באושוויץ חזר עליה בעקיבות. זכרו שמילר, כמו פאנוויץ, סייע להציל את חייו של

⁴⁹ זיידמן (לעיל הערה 42), עמ' 168.

⁵⁰ ילן ואחרים (לעיל הערה 14), עמ' 12.

⁵¹ לדיון שלם יותר בסוגיות הנרטיב של הפיצול הזה בין הדמות למספר ראו מאמרי Murray Baumgarten, "Primo Levi's Periodic Art: *Survival in Auschwitz* and the Meaningfulness of Everyday Life," in Ruby Rohrlich (ed.), *Resisting the Holocaust*, New York: Berg, 1998, pp. 115-132

לוי: השניים היו דמויות מפתח בקרב הגרמנים שייצרו בפקודה גומי סינתטי בבונה-אשוויץ ולא נרתעו מן המתקפה הרוסית ומן הידיעה הסבירה שהפסידו במלחמה.

לוי פגש לראשונה את פאנוויץ בהזוהו אדם?: "הוא גבר רזה, בהיר שער; עיניו, שערותיו ואפו - הצבעים ומבנה הפנים כפי שצריכים להיות אצל בן הגזע הארי. הוא יושב בבטחה מאחורי שולחן כתיבה רב-מידות. אני, הפטלינג מספר 174517, עומד במעבדתו. מעבדה ראויה לשמה, מסודרת, מצוחצחת, מבהיקה בנקיונה. נדמה לי שבכל מקום שאגע בו אשאיר כתם של זוהמה".⁵²

הכתיבה הזאת מכניסה אותנו אל לב האירוע המתואר: היא הופכת את הקוראים למשתתפים. לוי ממשיך: "כאשר סיים לכתוב נשא את עיניו והתבונן ביי".⁵³ מבט זה מצית את חקירתו של לוי: "משום שהמבט שחלף עלי לא היה מבט של אדם באדם. המבט חלף דרכי כאילו דרך זכוכית האקוריום; כאילו הביט ביצור מעולם אחר; אילו יכולתי להסביר את מהותו של המבט הזה כי אז ודאי יכולתי להסביר גם את מהות שגעונו של הרייך השלישי".⁵⁴ שכן פאנוויץ אינו מביט בפרימו לוי אלא דרכו. עכשיו קובע מבטו של גרמני את זהותו של לוי - זהות של הפטלינג.

פאנוויץ אינו מזהה את לוי כשייך לאותו המין או מכיר בו ככזה. להישייר אליו מבט ולפגוש את מבטו משמע לפגוש אותו כאדם כמותו, פאנוויץ, ואז יהיה קשה להורגו. טולסטוי תיאר מפגש דומה, כמעט מאה שנים קודם לכן, במלחמה ושלוש, כאשר בזמן נסיגתם האיזומה בוחרים חיילי נפוליון בשבויים רוסיים המיועדים להוצאה להורג: על חיילים, כמו פייר, שלתוך עיניהם הם מסתכלים, הם פוסחים. לא כן פאנוויץ:

באותו רגע אפשר היה להבחין באורח בלתי אמצעי בדברים שאמרנו עליהם. השכל שמאחורי העיניים הכחולות הללו, המניע את הידיים המטופחות הללו, ודאי הרהר: "הדבר הזה שעומד לפני משתייך למין שיש להכחיד, בלי שמץ ספק, אך יש לוודא לפני ההשמדה אם יש בפריט זה יסוד כלשהו שניתן לנצל". ובראשי, כמו גרעינים בדלעת ריקה, קשקשו ההרהורים: "העיניים הכחולות והשערות הבהירות הן מרושעות מטבע ברייתן. אי אפשר לשאת ולתת עמו".⁵⁵

מילר היה גרמני אף הוא, ונאצי, כפי שגילה לוי בעקבות מפגש נפתנט הוונדיום. עם זאת, מילר עזר לו אולי יותר מפאנוויץ. שימו לב כיצד מסייע לנו תיאורו של לוי לראות לא רק את מילר האדם אלא גם את מה שהוא חשב על מפגשו עם לוי, הפטלינג היהודי. אנחנו חודרים למודעותם באמצעות תיאורו הקפדני של לוי את נקודות המבט הכפולות של המצב הזה:

דומה שהיה אדם בעל אוטוריטה מסויימת, שכן כולם הקדימו להצדיע לו. הוא היה גבוה ובעלי-גוף, כבן ארבעים, ומראהו גס יותר ממעודן; רק שלוש פעמים דיבר אתי, ובכל השלוש ברוח-נמוכה, נדירה במקומות כאלה, כאילו בוש במשהו. בפעם הראשונה, רק בענייני העבודה (מינון ה"נאפטילאמין", ליתר דיוק); בפעם השנייה

⁵² לוי, זהוהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 113.

⁵³ שם.

⁵⁴ שם.

⁵⁵ שם, עמ' 113-114.

שאל אותי מדוע הזקן שלי ארוך כליכך ועל זה השבתי שלאיש מאתנו אין סכיך גילוח, ובעצם אף לא ממחטה, ושאת זקנינו מגלחים רשמית מדי יום ב' בשבוע; בפעם השלישית נתן לי פתק, מתוקתק בניקיון במכונת-כתיבה, שהירשה לי להתגלח גם בימי חמישי ולקבל ממחסן-הבגדים, ה־Effektenmagazin, זוג נעלי עור, ובפנותו אלי בנימוס בגוף שלישי, שאל אותי: "מדוע הוא נראה נבוך כליכך?"⁵⁶

תגובתו של לוי, המובאת תחילה בגרמנית, היא: "Der Mann hat keine Ahnung" - "לאיש אין שום מושג"⁵⁷. החידה, התעלומה אפילו של פאנוויץ, וביתר שאת של מילר, מתמצה במשפט הגרמני החותם את הפסקה, שבתרגום לעברית עכשווית עדיף אולי לתרגמו "אין לו מושג מי נגד מי".

וזו אינה חידה שבטל קורבנה ועבר זמנה אלא עימות עכשווי בסיפור. המשפט הגרמני של לוי הופך לחתימתו של אותו רגע. אבל התיאור אינו מביא סוף לחוויה; המשפט הגרמני ממשיך לנקר בזיכרוננו ובזיכרוננו, שכן בעינה נותרת חידת האדם הזה, שהיה אחראי על יחידה מכריעה במאמץ המלחמתי הנאצי שהוצבה באושוויץ, ובכל זאת לא היה לו מושג מי נגד מי - keine Ahnung - כלומר, לא הטריח את עצמו לברר מה קורה שם. כמו פאנוויץ, מילר מנותק מן האדם שאליו (ולא אתו) הוא מדבר.⁵⁸

גישור על בלבול השפות

כיהודי וכאיטלקי, כאמן וכמדען, לוי מתח גשרים בין התרבויות שבהן חי. נקודות המבט השונות של תרבויות אלו סייעו לו בהבנת עולם המחנה. תכליתו של אותו עולם - להרוס בני אדם - הייתה כרוכה גם בהרס הבנתם של בני האדם, כלומר, בהרס שפותיהם. כמותם נועדו להיכחד גם המילים שבאמצעותן התחוללה ההבנה, ולהפוך לדברים שותקים, אילמים.

לוי מדבר על כך בפרקים הראשונים של *La Tregua* - ספר שראה אור בעברית תחת הכותרת ההפוגה. כפי שמירנה צ'יצ'וני מדגישה, ההפוגה ממשיך את המוטו המרכזי של זהו אדם?: הצורך הפתאומי והדוחק של הניצולים "לחזור להיות בני אדם במלוא מובן המילה" באמצעות שימוש ב"מילים שהמציאו אנשים חופשים שהשתמשו בהן כבני-חורין"⁵⁹, מילים שנשללו מהם באושוויץ. כפי שהיא כותבת, "בספר כולו מפעם הצורך לתקשר, ליצור זיקות בין שפות, תרבויות ובני אדם"⁶⁰.

⁵⁶ לוי, הטבלה המחזורית (לעיל הערה 2), עמ' 160.

⁵⁷ שם.

⁵⁸ ו"ג זאלד מעלה נקודה דומה. ראו מאמרי Murray Baumgarten, "Khurbn, Dummheit, W. G. Sebald and the Literature of the Future," in idem (ed.), *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*, Newark: University of Delaware Press, 2009, pp. 328-344

⁵⁹ לוי, זהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 133.

⁶⁰ Mirna Cicioni, *Primo Levi: Bridges of Knowledge*, Oxford: Berg, 1995, p. 42

לוי, בונה הגשרים, מפלס את דרכו בחזרה לחיים הרגילים באמצעות קבלת הצורך האנושי הזה ומימושו. ובניגוד לחדוות השימוש החופשי בשפה ששוב עומדת לרשותו עכשיו, ניצב הורבינק, הילד בן השלוש שאיש לא לימד לדבר ושמם זמן קצר לאחר השחרור, בתום מאבק נואש להפיק צלילים בעלי משמעות:

הורבינק, שהיה בן שלוש ואולי נולד באושוויץ ולא ראה עץ מימיו; הורבינק, שלחם כגבר עד הנשימה האחרונה כדי לכבוש לו כניסה לעולמם של בני-אדם, שגורש ממנו על-ידי מעצמה חייטית; הורבינק חסר השם, שגם אמתו הזעירה סומנה בקעקוע של אושוויץ, הורבינק מת בימים הראשונים של מרס 1945, חופשי אבל לא נגאל. דבר לא נשאר ממנו: הוא מתועד באמצעות המילים האלה שלי.⁶¹

חוסר יכולתו של הורבינק לדבר עומד בניגוד חד לחוסר רצונו של מילר להבין את העולם של אושוויץ שהוא, כגרמני, השתתף בבנייתו; ולוי, משתתף ומספר, לוכד זאת במשפט המצמרר "Mann hat keine Ahnung". ואם פרימו לוי - הסופר, המעבד במחשבתו את מורכבויות חווייתו במחנה באמצעות כתיבה על חווייתה של דמות ספרותית ששרדה - רוצה להבין את משמעות המפגש המקרי הזה עם מילר⁶² בעולם החדש, החופשי, ואולי המנורמל, של יחסי התרבות והעסקים במערב אירופה שלאחר המלחמה, הרי זה חייב להיות מובע בגרמנית ובאיטלקית. בניגוד להורבינק, שנשללה ממנו יכולת התבטאות כלשהי, לוי יידרש להמציא שפה מדויקת - ותובענית - כדי לבטא את חווייתו ולהגיב לה.

מילותיו של לוי, בקוראן תיגר על המאמץ הנאצי להשמיד את היהודים, את זהותם ואת שפתם, מבקשות לעמת את הקורא עם שני ממדים - החיסול הפיזי וההרס הלשוני - של מאמץ זה. הן חושפות את הדילמה הכפולה הנכפית עליו מאחר שהוא יודע גרמנית, ידע שסייע להציל את חייו. הוא גורם לנו להבין את העולם הרוכל במוות הזה לא באמצעות המילים "שואה" או univers concentrationnaire אלא באמצעות המילה הגרמנית אשר בה הוא כה מקפיד להשתמש - לאגר.

כתיבתו מאתרת את בלבול השפות הגרמני כאחד מתווי ההיכר של הלאגר. הוא מספק לקורא זהו אדם?, ההפוגה והטבלה המחזורית את שווי הערך למשמעויות של מילים ומשפטים. אבל כפי שראינו, הוא גם שוזר מילים ומשפטים של בלבול השפות הגרמני בטקסט כחלק מ"חשיבתו בגרמנית". המילים והמשפטים הללו מתפקדים כמאמרים מוסגרים, כשערים הנפתחים אל החוויה הנוראה של הלאגר. המילים והמשפטים Lager, Babelturm, Hier ist kein Warum, der Mann hat keine Ahnung אינם רק מדדים ל-povero tedesco, "הגרמנית הדלה" שלו, אלא שער לאותו עולם השוכן מעבר לטוב ולרע. זהו היבט מרכזי של ניסיונו להעביר את עולם הלאגר לשפת בני חורין.

⁶¹ פרימו לוי, ההפוגה, מאיטלקית מרים שוסטרמן-פדובאנו, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 19. ראו גם צ'צ'וני, גשרים (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 43.

⁶² קאמון מציין שפרימו לוי הודה שמיזג שני מפגשים שונים כדי לחבר את מילר מהמחנה למילר של השרף בדמות אחת, ובתוך כך הפך את הדמות הזאת למשל בתיאורו. ראו קאמון (לעיל הערה 33).

ניסוח סיפורים של תנ"ך חדש

השפה שלוי משתמש בה אינה הופכת את הסבל למשפטים המורכבים מתוארי שם או מתוארי פועל. ניסוחו קר הרוח מושתת על שמות עצם ופעלים המתארים, מביעים, מגלמים ומבצעים את חוויית הלאגר. לפיכך, כתיבתו אינה מובילה ל"מסקנה הפשטנית, הכמעט מובנת מאליה, שהאדם הוא אכזרי מטבע בריאתו, אנוכי וכסיל בהתנהגותו כאשר כל מבנה העל של התרבות ניטל ממנו; שההפטלינג איננו אלא אדם בלי מעצורים. אנחנו נוטים לחשוב שלא ניתן להסיק אלא מסקנה אחת באשר לתנאי הקיום הללו, שכאשר יסורי הגוף קשים מנשוא נאלמים ונעלמים אינסטינקטים הרבה ומנהגים חברתיים רבים".⁶³ כתיבה זו רצופה ניואנסים, מורכבת ומסובכת אפילו בישירותה המוצהרת. ראוי לטפל בה כבדוגמה לצומת לשוני. במקום ניסיון הרייך הגרמני לפטור את העולם מעונשם של יסודות לא טהורים, שהיהודים היו הסמל והדוגמה העיקריים שלהם, שפתו של לוי רותמת אותנו למאמץ למפות את העמימות ולהבינה.

כפי שהוא עצמו מנסח בפתח הפרק התשיעי של **הזהו אדם?**, "הניצולים ויורדי דומה": "סיפורנו ועוד נספר - על החיים-לא-חיים שעברו עלינו במחנה. חיים מפוקפקים שבתהום תחתית. אולם, מכיון שכל אחד שהה שם זמן קצר ביותר, אפשר אולי להקשות שמא לא כדאי להיזכר בתנאי חיים יוצאי דופן אלה, ואולי אפילו מוזיק הדבר". מה שמוטל כאן על כף המאזניים אינו רק ההיסטוריה אלא גם הזיכרון, ובמיוחד זיכרון הסבל. לוי אינו מהסס: "אנחנו נוטים לחשוב שיש חשיבות לסיפור כל הקורות אותנו. אכן, הננו משוכנעים שלכל נסיון אנושי יש חשיבות משלו, בכל נסיון יש עניין וניתן לבחון אותו הגיונית. אדרבא, אפשר למצוא ערכים בסיסיים, אם גם לא תמיד חיוניים, בתוך העולם המיוחד הזה שאנו מספרים עליו".⁶⁴ הלאגר - "מעין ניסוי ביולוגי וסוציולוגי רב-ממדים" - הוא חלק מן המצב האנושי ולכן יש להסבירו.

כמו היידיש, וכמו ה"הברתה" של אבותיו, גם כתיבתו מחוננת בישירות של מספר סיפורים המנווט בשפות רבות שעה שהוא מרתק את שומעיו בניסיון להבין את טווח המשמעויות המעורבות בדבר. "בדרך אל העבודה, מתנדודים בקבקים הגדולים על השלג, שוחחנו מעט, וכך נודע לי שרזניק הוא פולני שהתגורר עשרים שנה בפריס. מדבר צרפתית טובה". השפה כאן היא אריג העשוי תרבויות רבות, אבל אפילו בהווייתה השעטנזית הזאת היא כלי תקשורת. היא מדברת על טווח שלם של חוויות המרמז לגורלות אנושיים רבי משמעות:

[הוא] סיפר לי על כל התלאות שעברו עליו, שבינתיים שכחתי מה היו בדיוק. ודאי היה זה סיפור עצוב, אכזרי ומרגש. כי כאלה כל סיפורי התלאות שלנו: מאות אלפי סיפורים, סיפורים שונים זה מזה, אך כולם גדושי סבל ויגון. תלאות שבערבים מספרים איש באוזני רעהו; סיפורי תלאות שעברו על אנשים שונים והתרחשו בארצות שונות; בנורווגיה, באיטליה, באלג'יר ובאוקראינה; פשוטים ובלתי מובנים כסיפורי התנ"ך. ושמה גם הם סיפוריו של תנ"ך חדש?⁶⁵

⁶³ לוי, הזהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 92.

⁶⁴ שם.

⁶⁵ שם, עמ' 69. ראוי לשים לב לניסוח האיטלקי של קטע זה, המסיים את השלב הראשון של הפרק הקרוי "Il lavoro" ("העבודה"). הוא קוטע את ארבע הפסקאות הראשונות של הפרק ואחריו מופיעות שלוש

אף שהבנת הסיפורים הללו כרוכה בעמל מרובה, הסיפור שלי שומע נחרת בזיכרוננו כסיפור עצוב, אכזרי ומרגש. הוא מוביל אותו להבין את התיאורים שהוא שומע בלאגר, סיפורי חייהם של אנשיו: "כי כאלה כל סיפורי התלאות שלנו, מאות אלפי סיפורים". הסיפורים מגוונים ועם זאת זהים - "סיפורים שונים זה מזה, אך כולם גדושי סבל ויגון".

בציניו שהסיפורים הללו שונים זה מזה, ועם זאת הם כולם אותו סיפור המוביל לאותו הסוף, לוי מציג בפנינו פרדוקס ומזמין אותנו לניתוח נוסף. כל אחד מן התיאורים הללו, אנו למדים, מתייחד במאמץ למצוא משמעות באקראיות, בלב חוסר ההיגיון של חרושת הסבל והמוות ההמוניים שהועידו הנאצים ליהודים. על כן, כל אחד מהם מנסה לחלץ לפחות כתובת מצבה מתוך סתמיותו הבלתי אישית ומופשטותו של התהליך ההיסטורי הנוראי הזה.

באמצעות עירוב סיפורים יוצר תיאורו של לוי תחושה של שותפות גורל של אנשים מפוזרים, תחושה העונה כהד נאמן ל"רגש ההמונים"⁶⁶ המקראי, שבו קבוצה מפוזרת של אנשים הופכת שלם המונע על ידי מטרות וערכים לאומיים דומים. תיאורו חושף את הדרך שבה נעשים אנשים אלה חלק מה"עמך", ביטוי שאותו מלמלו יהודים בימים הקשים ההם כמילת קוד של זיהוי עצמי פנימי.

הביטוי העברי הזה, "עמך־שלך", יוצר דימוי חזק מאין כמוהו. המאזין השומע אותו מכיר בדובר כבמישהו השייך לקהילתו שלו אפילו אם אינו מודע לכוחה המקראי של המילה, המתארת את היהודים כעם (הבחירה) של האל. בשומעו את המילה "עמך" מכיר המאזין בקיומו של הדובר כחבר בקהילת היהודים ברגע של הכרה הדדית.⁶⁷

הניסוח האיטלקי מוביל אותנו להבנה לאומית זו: "Ce le raccontiamo a vicenda a sera, e sono avvenute in Norvegia, in Italia, in Algeria, in Ucraina" (תלאות שבערבים מספרים איש באוזני רעהו; סיפורי תלאות שעברו על אנשים שונים והתרחשו בארצות שונות; בנורווגיה, באיטליה, באלג'יר ובאוקראינה). הרשימה מזכירה לנו את קיבוץ הגלויות האיום שחוללו הנאצים, אלא שכאן, באמצעות סיפורו של לוי, הוא הופך לאפוס של סבלות עמו. הסיפורים האלה "פשוטים". לא רק פשוטים אלא גם ברורים, ועם זאת הם גם "בלתי מובנים". לא רק בלתי מובנים כפי שהמקור המשותף המתעתע מרמז, אלא גם מסתוריים מאחר שהם חותרים תחת אושיות ההיגיון ולפיכך הם "come le storie della Bibbia" - כמו סיפורי התנ"ך.

שוורת רווח המפרידות אותו מהמשך הטקסט. "Mi ha raccontato la sua storia" - אני מתחיל את ציטוט הפסקה האיטלקית במשפט המעמיד את המספר בעמדה של מאזין באמצעות השימוש במושג הישיר Mi. ואז עוברת הפסקה מזמן עבר לזכירה בהווה - "e oggi l'ho dimenticata" - או שמה לשכחת פרטים בהווה, אבל כך או כך "היה זה סיפור עצוב, אכזרי ומרגש" - "ma era certo una storia dolorosa, crudele e commovente"

⁶⁶ את הביטוי הזה טבע ויליאם בטלר ייטס. ראו William Butler Yeats, "Discoveries," in *Essays and Introductions*, London: Macmillan, 1961, p. 89

⁶⁷ אפשר שזהו רגע של הכרה ביחס של אני-אתה במקום ביחס של אני-לז הנגזר מן הטלאי הצהוב שהיהודים נאלצו לענוד, אבל זהו עניין למאמר אחר.

אלה סיפורים מרתקים, שונים זה מזה אך גם דומים זה לזה, תיאורים גדושי משמעויות סמויות וחוויות נוראיות בלאגר, והגישה היחידה אליהם עוברת דרך סיגיו של מעשה הסיפור הזה, המתוך יחדיו דיאלקט וחוויה. זוהי כתיבה המעבירה את גרגריהן של חוויות העשויות מרסיסי שפות רבות אל השפה שבה היא כתובה. שמות עצם הופכים כאן סלעים שעליהם אנו מועדים וכושלים שעה שאנו עושים את דרכנו אל התחביר האיטלקי ההצהרתי של המשפטים הללו. ההיסטוריה שכל אחד מהם לוכד צריכה להיכלל בשיח חדש או אפילו בשפה חדשה,⁶⁸ ולכן כל אחד מהם משנה את חוויית הסיפור וההאזנה.

בכתיבתו מציע לוי גישה לסיפורים הללו באמצעות תהליך רב־לשוני: בניסוחו האיטלקי אנו שומעים את הנימות השקטות - נושא ונריאציות - של שפות המקור שבהן נתנסחו הסיפורים. סיפורים אלה קוראים לנו:

הרהרו וזכרו כי כל זאת אירע
והיו הדברים האלה:
אשר אנוכי מצוכם
לחקוק בלבבכם.
ושיננתם אותם לבנים
בשבתכם בבית, בלכתכם בדרך,
בשכבכם ובקומכם.
והיה כי תדומו - יאבדו בתיכם
ויך בכם החולי מכף רגל עד קדקוד.
ויהפכו מכם פניהם יוצאי חלציכם, עוד.⁶⁹

מילים אלה, ששתי הפרשיות הראשונות של קריאת שמע מהדהדות בהן, הן המוטו של זהו אדם?. הן מכוונות אותנו אל המאמץ להבין - באמצעות ניסוח המשמעות הרב־לשונית המעצבת עולם אנטישמי של אימה ושנאה - שבאמצעות הגדה זו נוכל אולי להסביר דבר כגון טוב לב.

בהוסיפו את ההשוואה לסיפורי התנ"ך מבהיר לנו לוי את הנוכחות המרחפת מעל טקסט זה ואת רקעו המסטורי - רקע שבו דן אריך אוארבך בספרו מימוזיס, שאף הוא יצירה של אדם שהמתקפה הנאצית על היהודים עקרה ממקומו. וזה מנחה את לוי להערת הסיכום שלו: "Ma non sono anch'esse storie di una nuova Bibbia?" ("ושמא גם הם סיפוריו של תנ"ך חדש?"). האנשים האלה - ולוי בכללם - משחוו את אימתה של היסטוריה מסתורית זו של השנאה הלא מובנת ליהודים, מבטאים סיפור יהודי חדש וכותבים תיאור מקראי חדש. הם מנסחים אופן כלאיים חדש של הגדה הצומחת מכל שפות קהילותיהם השונות - הפולנית, הצרפתית, הנורווגית, האיטלקית, האוקראינית והגרמנית - ומבנה אותן באמצעות תהליך של חציית גבולות לשוניים ועיצוב זהויות.

⁶⁸ ואולי זו החזקה שפרימו לוי שב ותובע לעצמו על ה"הברתה"?

⁶⁹ לוי, זהו אדם? (לעיל הערה 5), עמ' 9.